

Att minnas de döda

Djurgårdens maritima monumentlandskap

Simon Ekström

Vad är egentligen ett monument? Om man går till ordböckerna beskrivs det vanligen som en byggnad eller ett konstverk som har skapats för att vara en hedrande påminnelse om antingen en eller flera personer, eller för att i materiell form bevara minnet av en viss händelse. Ibland tillfogas dessutom upplysningen att monument mestadels görs av beständiga material som syftar till att "vara för evigt".¹

I det följande kommer jag att fokusera på ett antal monument, eller monumentliknande installationer, som har skapats med syftet att vara just minnesmärken.² Vissa av dem går mer än hundra år tillbaka i tiden, medan

Simon Ekström är professor i etnologi vid Stockholms universitet och anställd vid Centrum för maritima studier (CEMAS). Bland de senaste publikationerna kan nämnas *Sjödränkt, Spektakulär materialitet från havet* (Makadam, 2021) och "Upp ur djupet. Fyra kanonhistorier", *Ikaros. Tidskrift om människan och vetenskapen*, vol 19, nr 3, 2022. Han forskar för närvarande om bronskanoners långa efterliv som något annat än funktionella vapen. Detta inom ramen för det av Riksbankens Jubileumsfond finansierade forskningsprogrammet: Den glömda flottan. Sveriges "blåa" kulturarv, ca 1450–1850.

andra är av betydligt senare datum. Det som utgör den förenande länken är en gemensam koppling till havet, liksom att det i samtliga fall handlar om materialiserade hågkomster av någon eller någras död. Med utgångspunkt i detta material ska jag närma mig frågan om den utpekade och i den meningen också *minnesvärda* dödens utförande, riktning och räckvidd

Djurgården efter döden

Det vidsträckta Djurgårdslandskapet innehåller en avsevärd mängd arrangerade minnen i form av anläggningar, föremål och texter som riktar betraktarens uppmärksamhet mot någon form av död eller försvinnande.³ Det som därmed kan kallas för "de dödas minneslandskap" pekar på de levandes vilja att fästa de avlidna i både rummet och minnet.⁴ Men ser man närmare på det tydligt artikulerade minnesarbete som lever kvar i form av gravstenar, inskriptioner och monument visar det sig att den manifesterade omsorgen om de hädangångna också är stadd i rörelse och omvandling. De dödas minneslandskap ger därför väsentliga ledtrådar till den sociala och kulturella variation som präglat olika tiders förhållande till dem som lämnat jordelivet.

De minnesmärken och minnesplatser som nu ska tas upp till diskussion är placerade längs med en löst sammanhållen rutt som knyter samman områdena kring Skansen, Djurgårdskanalen och Blockhusudden.⁵ En tidig anhalt utgörs av några minneslager som står att finna på eller i anslutning till Galärvarvets kyrkogård. Därefter uppmärksammas området kring Sjöhistoriska museet och det bevarade minnet av bland annat andra världskrigets döda svenska sjömän. Och vid ett tredje uppehåll diskuteras det minnesmärke som är både yngst i ålder och ojämförligt störst i utbredning: det exempel på landskapsarkitektur och jordkonst som tillkommit för att hedra offren efter tsunamin vid Indiska oceanen 2004. Några av de utvalda monumenten har en tydlig bakgrund i flottans och marinens minnesskapande verksamheter, andra rymmer en tematik av mer allmänt hållen maritim karaktär. I samtliga fall handlar det om viljan att på olika sätt uppmärksamma och hålla kvar minnet av människor som förlorat sina liv i havet.

Eftersom textens allra första exempel på relationen mellan monument, minnesarbete och död helt och hållet saknar denna uttalade maritima inramning måste jag emellertid börja med en förklaring. På Djurgården har även grundaren av Skansen och Nordiska museet, Arthur Hazelius, sin gravplats. I artikeln används minnesarbetet över Hazelius som ett åskådligt sätt att visa på några linjer i den övergripande utveckling som har skett inom minnandets och dödens monumentskapande. Många statyer och minnesmärken med rötter i 1800-talets materiella minneskultur har likheter med hur museiskaparen Hazelius har gått till eftervärlden.⁶ Om detta vittnar ett stort antal gestaltningar i sten och brons av nationens berömdheter, varav flera också kan ses på Djurgården. Oavsett om det rör sig om kungar, vetenskapsmän, sångare, författare, diplomater eller skådespelare handlar det om manifesterandet av en enskild persons anmärkningsvärda liv och gärning. Som vi ska se gäller det inte riktigt för de minnesmärken av senare datum som utgör artikelns huvudsakliga material.⁷

Arthur Hazelius grav på Skansen

Arkiv och museer omtalas ofta som samhällets kollektiva minne.⁸ Det är därför ingen slump att museimannen Hazelius på 1890-talet gav Nordiska museet valspråket "Känn dig själv". I denna uppmaning att genom de insamlade föremålen lära känna den egna historien och det nordiska territoriet låg inte bara viljan att finna något jämförelsevis beständigt i en omvärld som på grund av industrialisering och urbanisering befann sig i snabb omvandling, utan också idén om museet som en plats där ett önskat utsnitt av förflutenheten gjordes möjlig att besöka, uppleva och kontempera. Redan vid denna tid fanns alltså en förståelse av museet som den instans där samhällets "minne" kunde både bevaras och ges ett lämpligt publikt uttryck.⁹

Hazeliusporten med bysten av grundaren. Foto: Holger Ellgaard

En annan sorts platser som också är involverade i akten att bevara det förflutna är förstås begravningsplatser och gravmonument. Undantagsvis kan det hända att de båda företeelserna överlappar med varandra, som i fallet med Arthur Hazelius. Efter att denne hade avlidit i hemmet – han bodde i Gula huset, en av friluftsmuseets egna byggnader – beslöt museets styrelse i samråd med sonen Gunnar Hazelius att det vore lämpligt med en gravplats inne på själva Skansenområdet. Efter att ha inhämtat vederbörligt tillstånd från de kyrkliga myndigheterna sattes planerna i verket.

Dödsfallet inträffade våren 1901 och året därpå ägde gravsättningen rum inte långt från Skånegården. Det finns inte mycket på platsen som vittnar om att här vilar stoftet efter den person som en av hans levnadstecknare skulle beskriva som "en av de mest fosterlandsälskande och för sitt land mest självupppoffrande män som någonsin levat i Sverige".¹⁰ Den stora sten som står uppsatt på en blygsam gravkulle har ingen inskription förutom namnet Artur Hazelius och årtalen för levnadsloppet. På en trekantig träskylt strax intill finns dock uppmaningen: "Vandringsman. Stanna en minut vid ARTUR HAZELIUS grav med vördnad och tack inför hans stora minne".

Trots bristen på yttre storslagenhet befinner vi oss ändå i samma härad som monumenten över avlidna kungar och välkända kulturpersonligheter, alltså bevarandet av minnet över nationens stora män och kvinnor. Två närliggande exempel på Djurgården ur samma tradition är ryttarstatyn av Karl X Gustav utanför Nordiska museet och den firade operasångerskan Jenny Lind som står vid vattnet en bit bortanför Skånska gruvan, längs med Djurgårdskanalens södra sida.¹¹

Texten på den nyss nämnda skylten är en uppmaning till vandraren att i tacksamhet begrunda de värdefulla insatser som grundaren av Skansen och Nordiska museet gjort för fäderneslandet. Hazelius död gick heller

Karl X Gustav utanför Nordiska museet. Foto: Gustaf Malmquist

*Operasångerskan Jenny Lind.
Foto: Gustav Heurlin, Väster-
götlands museum (Digitalt
museum)*

inte obemärkt förbi. Det begravningsståg som anordnades ska ha uppgått till omkring 100 000 personer och från Skansen hördes salut och klockringning ljuda över staden. Här syns de första spåren av ett fosterländskt kodat minnesarbete som skulle komma att fortsätta att klinga under lång tid.¹²

Det som minnesmärket på Skansen saknar är däremot en fysisk avbildning av personen, eller individen, Artur Hazelius. Den grova stenen säger inte mycket om hur museets skapare såg ut, snarare kan den uppfattas som en materialisering av dennes tidstypiska intresse för skandinavism och fornnordisk nationalromantik. Med sin rödfärgade inskription och valet av solkorset som en ensam fornnordisk symbol leder den

osökt tankarna till andra och betydligt äldre bildstenar.

Den hyllade individen hittar vi istället nere vid vad som under en lång period var Skansens egentliga huvudingång, den så kallade Hazeliusporten som stod färdig 1907. Centralt placerad i en stor hästskoformad byggnadskropp och omgiven av sex olika fosterländska tänkespråk, ristade på stora bronstavlor, visas Johan Axel Wetterlunds byst av Artur Hazelius. Uppifrån en kolonnartad sockel blickar grundaren av Skansen ut över det närläggna Biologiska museet och den egna skapelsen Nordiska museet. Det här är en anläggning som fullt medvetet är utformad som en minnesplats över individen Arthur Hazelius.

Galärvarvets kyrkogård med Estoniamonumentet

Det minneslandskap som introducerats ovan kan sammanfattningsvis beskrivas som den arrangerade hågkomsten över den store mannens, eller kvinnans, frånfalle. Den död som framträder är tydligt knuten till

en bortgången individ. Samtidigt betonas i det dåtida minnesarbetet att den personliga döden även har en nationell sida: det är också fosterlandet som är drabbat av en förlust. Men naturligtvis finns det också andra sätt varpå ett samhälle kan välja att minnas sina döda.

Inte långt ifrån Hazeliusporten ligger den muromgärdade Galärvarvskyrkogården, med anor från 1742. Det minneslandskap som med tiden har skapats innanför de höga murarnas begränsade yta är på många sätt präglad av en annan och mer vardaglig död än den som dominerar vid Hazelius grav och den tidigare Skansenentrén. Eftersom detta under lång tid varit flottans egen kyrkogård vittnar gravstenarna om att här ligger många ur flottans personal begravda. Men platsen rymmer också gravarna efter ett stort antal människor som bott på eller i närheten av Djurgården. Förklaringen står att finna i vad som kan kallas för dödens och gravplatsens närhetsprincip. I likhet med vad som gäller för flertalet andra kyrkliga begravningsplatser har dessa andra avlidna fått sin sista vila på Galärvarvskyrkogården helt enkelt därför att det varit församlingsbornas närmaste gravplats.

Som på många andra kyrkogårdar finns det också särskilda utrymmen för minneslund och askgravplats. Olika skyltar uppmanar besökaren att inte beträda grasmattorna och att visa döda och sörjande hänsyn och respekt. Till skillnad från de individuella gravstenarna som har namn och årtal tydligt utsatta är det i dessa fall fråga om helt anonyma och kollektiva rumsligheter. Vid minneslundan upplyses särskilt om att gravsättningen sker under värdiga former och utan de anhörigas närvaro. Man är också noga med att slå vakt om platsernas opersonliga karaktär: andra arrangemang än blommor och gravljus undanbedes.

DC-3:an på Galärvarvskyrkogården. Foto: Holger Ellgaard

Det vardagliga anslaget hindrar inte att den uttalat nationella döden ibland är tydligt närvarande även på Galärvarvets kyrkogård. Det märks om inte annat på de renodlat militära gravar, minnesstenar eller monument som finns i kyrkogårdsrummet. Ett av dessa minnesmärken är *Vasagraven*, från 1963, där man samlade och begravde de upptagna benen efter de som hittades ombord på regalskeppet *Vasa*.¹³ Ett annat är en minnessten från 2012 som hedrar de åtta besättningsmän som omkom 1952 i samband med den sovjetiska nedskjutningen under kalla kriget av ett svenskt signalspaningsplan: alltså den länge saknade DC-3:a som efter mer än femtio år på havets botten hittades i Östersjön 2003.¹⁴ På den förstnämnda stenen kan man läsa ett inristat poem av prins Wilhelm (diktarprinsen) med lydelsen:

Här är vilorummet för dem som efter 333 år bärgats från regalskeppet Wasa. Kort blev kryssen, lång för dem som seglade in i evigheten. De offrade livet för fosterlandet. Tidigt bortgångna, sent lagd i vigd jord. Vandrare, ägna de namnlösa en fridens tanke.

Den andra minnesstenen, rest nästan exakt femtio år senare, har en lite mer stramt hållen ton. Men inte heller i detta fall är det någon tvekan om att avsikten är att uppmärksamma de döda i deras egenskap av att vara tillhöriga den egna nationen. På stenen står att läsa, med guldfärgade versaler: "Minne och hedersbetygelse över besättningen på DC-3 79001 Hugin", varefter följer en uppräknings av namnen på de omkomna samt tillägget, "fallna över Östersjön 13 juni 1952". Genom att använda uttryck som hedersbetygelser och fallna, tillsammans med den exakta angivelsen av flygplanet som DC-3 79001 Hugin, görs det klart att minnesstenen avser hågkomsten av ett antal personer som varit anställda av Försvarsmakten.

Galärvarvskyrkogården är dock inte bara en begravnings- och minnesplats för flottans personal och närboende församlingsbor. Mot vattnet och alldeles intill kyrkomuren finns även ett av de mer omtalade, och omdiskuterade, minnesmärken i Stockholmsområdet. Det är *Estoniamonumentet* från 1997, skapat av Miroslaw Balka, där tre stycken flera meter höga granitväggar är täckta av namnen från nästan samtliga de 815 personer

Estoniamonumentet, namnen på väggarna. Foto: Derbeth

som dog när färjan gick till botten 1994. Här och var på väggarna finns ett antal tomrum efter de döda vars anhöriga valt att inte få namnen på de omkomna utskrivna. I mitten av det öppna monumentet står ett träd som längst ned har en kraftig järnring med olycksplatsens koordinater. Invid monumentet finns också en inskription som förklarar och förtydligar minnesplatsen:

Natten till den 28 september 1994 förläste M/S Estonia på resan från Tallinn till Stockholm. I katastrofen på Östersjön omkom 852 människor. De hade hemorter i Sverige (501), Estland (284), Lettland (17), Ryssland (11), Finland (10), Norge (6), Danmark (5), Tyskland (5), Litauen (3), Marocko (2), Nederländerna (1), Frankrike (1), England (1), Kanada (1), Vitryssland (1), Ukraina (1) och Nigeria (1). Deras namn och deras öde vill vi aldrig glömma.

Inledningen på texten är påfallande ordknapp och återger endast några väsentliga drag i den faktamässiga bakgrunden till olyckan: år och datum, färjans planerade rutt och antalet omkomna. På dessa strama rader finns inget av det mer högstämmda tonfall som, var och en på sitt sätt, präglar

de båda andra minnesstenarna. Samtidigt rymmer förstås även det enkla och avskalade tilltalet ett tydligt budskap. Underförstått förmedlas att händelsen utgör en katastrof vars omfattning är så stor att den inte behöver framhävas ytterligare. Det är också en i hög grad inkluderande text. De döda får alla sin nationalitet angiven, samtidigt som de ingår i det större kollektivet av omkomna. Det gör att minnesstenen får en utformning som sträcker sig utanför det rent nationella. Sverige må ha varit det mest drabbade landet i termer av dödsfall, men tragedin var långtifrån bara svensk. Å andra sidan är inskriptionen endast återgiven på svenska, vilket till viss del motverkar det inkluderande syftet.

Den sista och avslutande meningen är särskilt intressant. Med formuleringen "Deras namn och deras öde vill vi aldrig glömma" skapas en länk bakåt till andra och äldre sätt att påminna om förluster och katastrofer. Inskriptionen påminner starkt om *Vasagravens* avslutande textrad: "Vandrare, ägna de namnlösa en fridens tanke". För sitt epigram på graven utnyttjade den vid tillfället 79-åriga Prins Wilhelm ett äldre lyriskt tilltal med uttryck som "offrade livet för fosterlandet", "segla in i evigheten" och "sent lagda i vigd jord". Det är något av samma sedan länge etablerade språkbruk för minnesstenar som återkommer i *Estoniamonumentets* slutrader. Genom att man väljer bort det tidigare strama och enkla tilltalet till förmån för ett mer högstämt allvar skapas en avslutning som ger ett större historiskt och känslomässigt djup.¹⁵

Ordalydelsen i slutmeningen kan te sig lite oväntad, men också det får sin förklaring. Det står inte att vi aldrig *ska* glömma. Inte heller står det att vi aldrig *får* glömma. Istället understryker texten att vi aldrig *vill* glömma de omkomnas namn och öde. Uppmaningen att komma ihåg blir därigenom förlagd till oss själva: till den önskan om att vilja minnas de döda som var och en som läser texten blir en del av. Jämfört med den starka uppmaning som ligger i de alternativa formuleringarna ska och får skapar denna självpåtagna önskan att minnas ett mer inkluderande och känslomässigt personligt tilltal. Oavsett om besökaren vid monumentet har en egen koppling till tragedin eller ej är det med viljan att minnas de döda som denna bjuds att träda in genom monumentets öppning för att ta del av de namn och fåtaliga tomrum som tillsammans har i uppgift att representera de omkomna.

Minnesmärkenas återkommande uppmaning att minnas de som gått före och redan lämnat jordelivet skapar också en förbindelse som sträcker sig över tid och mellan generationer. Det är de efterlevande som uppmanas, eller själva förklarar sig villiga, att skänka de döda en tanke. *Vasagraven* och *Estoniamonumentet* ekar därmed av samma slags hänvisning till ett större kollektiv av landsmän, eller i det senare fallet kanske medmänniskor, som den fosterländskt sinnade "vandringssman" som på Skansen ombads att i vördsam tacksamhet dröja ett ögonblick vid Hazelius grav.

Sjöhistoriska museet och sjömannens hjältedöd

På andra sidan Djurgårdskanalen, inte alltför långt bort från Galärvarvskyrkogården, ligger Sjöhistoriska museet som invigdes 1938. Precis som för många andra museer finns i direkt anslutning till museibygnaden några särskilt utvalda föremål som är tänkta att leda tankarna till det egna kunskapsområdet. Framför museet visas en del av en fartygsrigg, en livbåt, en mindre fyr, en eldkorg samt ett stort ankare. På baksidan finns en smärre kanonpark med ett tjugotal utlagda eldrör av varierande ålder, storlek och funktion; ett tema som går igen i det salutbatteri som står uppställda invid byggnadens ena gavel. De här föremålen, och kanske särskilt den från långt håll synliga stormasten från den tidigare skeppsgossebriggen *Gladan*, utgör vad som kan kallas för museets *signaturobjekt*. Flera av dem har funnits på plats alltsedan invigningen 1938.¹⁶

Signaturobjekten är en påminnelse om att ett museum inte bara ska förstås som en byggnad innehållande samlingar, utställningar, arkiv och

Från invigningen av monumentet Sjömannen 5:e juni 1953. Foto: Sjöhistoriska museet

olika bevarandefunktioner. Även de omedelbara omgivningarna, liksom för övrigt själva byggnaden, är en kommunikativ del av museet.¹⁷ Att såväl exteriören som närområdet är viktiga delar av det som museet önskar berätta om sina samlingar gör att den närmaste omgivningen ofta utgör en attraktiv plats även för andra minnesmärken och monument.

Så är den tidigare nämnda ryttarstatyn av Karl X Gustav placerad på väl synlig plats framför entrén till Nordiska museet. Statyn av en kung som var monark över både Sverige och Norge passar också bra in i museets egen bakgrund och nordiska tematik. Parentetiskt kan nämnas att under utställningen *Drömmen om bilen* som visades på Nordiska museet 1997 ersattes kungastatyn på det höga fundamentet tillfälligt av en röd Volvo amazon. Från sin upphöjda position kunde den framgångsrika bilmodellen från den dåvarande nationalklenoden Volvo på detta vis agera signaturobjekt för både utställningen och museet.

Faktum är att ett annat högre minnesmärke har fått sin placering intill Sjöhistoriska museet. Strax utanför själva museibygnaden – bredvid *Gladans* stormast, men med en dragning ner mot kanalen – finns en drygt tre meter hög bronsstaty. Motivet är en barbröstad och barfota man som är klädd i endast ett par enklare byxor. Eftersom den kraftfullt modellerade figuren står upprätt på ett närmare två meter högt granitfundament är intrycket bokstavligen talat monumentalt. Verket heter kort och gott *Sjömannen* och är ett minnesmärke över alla de svenska män och kvinnor som dog i havet under andra världskriget. Konstnären bakom statyn är Nils Sjögren och upprinnelsen var en tävling utlyst 1945.¹⁸ Bakom initiativet stod föreningen *Ostkustkommittén av år 1943*, som hade startat en privat insamling för att på detta sätt kunna hedra "sjökrigets offer".

Att tillverka en fullstor bronsstaty är emellertid inte gjort i en handvändning och det skulle därför dröja ända till 1953 innan minnesmärket kunde invigas. Troligen är det skälet till att samma förening redan 1948 donerade två bronsreliefer föreställande sjömän som kämpar för sina liv bland vrakspillror och vågor. Dessa reliefer, av Alef Thorwald, är uppsatta inne i museets så kallade Minneshall, tidigare Trofésalen. Statyn och relieferna förenas inte bara av sitt gemensamma upphov i det efterlysta minnesarbetet, utan också av de kortare skrifter som finns i anslutning till konstverken.

Drömmen om bilen, 1997. Foto: Peter Segermark, Nordiska museet

På statyns fundament kan utläsas orden: "De gävo sina liv för oss". En snarlik formulering återkommer på en av de två plaketter som sitter under den ena av bronsrelieferna, där står: "havet tog dem för att vi skulle få leva". Den andra plaketten har ett liknande tema med ordalydelsen: "Deras gärning var icke förgäves". Som synes återkommer här samma slags högstämnda och lätt arkaiserande språkbruk som vi redan sett exempel på från flera andra minnesmärken. Minnandets praktik är på många sätt en segsliten historia, en materialitet som till såväl form som uttryck gärna förlitar sig på äldre förlagor och tidigare ideal.

Avsikten med dessa två konstverk, statyn och de två relieferna, var som sagt att uppmärksamma och högtidlighålla de individuella offer som gjordes av nationens sjömän under andra världskriget. De ansluter sig därmed till den tradition av minnesmärken som uppförts i samband med krig och väpnade konflikter. Till skillnad från många andra länder tog Sverige inte aktiv del i andra världskrigets sjöstrider, vilket förklarar varför det är civila och inte militära offer som hedras.¹⁹ Men samtidigt som det i inskriptionerna uttryckligen rör sig om individer som gett sina liv för att andra ska få leva, och vars självupppoffrande gärning inte ska vara "förgäves", är de döda närvarande som ett nationellt kollektiv och inte som

individer. De avlidna synliggörs som svenska sjömän som gett sina liv för att det egna landet ska kunna upprätthålla för befolkningen nödvändiga näringar och handelsvägar.

Genom detta kollektiva anslag liknar både statyn och relieferna de anonyma minnesmärken som blev populära i efterdyningarna av första världskriget: den okände soldatens grav. Det första exemplet var när man andra årsdagen efter krigsstilleståndet, den 11 november 1920, begravde två anonyma soldaters kvarlevor, dels under Triumfbågen i Paris och dels i Westminster Abbey i London.²⁰ Visserligen rörde det sig vid dessa tillfällen om bokstavliga gravar, men poängen med minneshandlingen var just det operonliga i minnesmärket. Genom att inte skriva ut namnet på den soldat som låg begravnen under minnesmärket kunde denne uppfattas som vem som helst, och kunde därför också sörjas av vem som helst.²¹

I andra änden av detta sörjandets spektrum finns de minnespraktiker där man tvärtom väljer att tydligt skriva ut namnen på de döda. Faktum är att när det gäller den okände soldatens grav samspelade det operonliga och nationella monumentet med de lokala minnesmärken som ofta uppfördes på plats för att hedra ortens egna döda. Det centrala inslaget vid dessa minnesplatser var då tvärtom de stupades individualitet, alltså uppräknningen av deras namn.²² På svensk mark finns en civil motsvarighet i de inristade namn på omkomna fiskare som kan påträffas i minneslundar på olika bohuslänska öar. Även om ett mer närliggande exempel kanske är det höga så kallade *Sjömanstornet* i Göteborg som invigdes 1933 och som är placerat i direkt anslutning till det lika gamla Sjöfartsmuseet.

Högst upp i tornet står sedan våren 1934 en ensam kvinna spejandes ut över havet. Också denna staty, *Kvinna vid havet* av Ivar Johnsson, är ett minnesmärke över sjökrigets svenska offer. Men nationens döda är nu de knappt sjuhundra sjömän som försvann då svenskflaggade fartyg sänktes under första världskriget. Kvinnan är en namnlös personifikation av de anhöriga som väntade hemma i ovisshet och oro. Längst ned på monumentets bas finns dock elva stentavlor som presenterar namnen på både samtliga omkomna och deras respektive fartyg.²³ Utanför Sjöhistoriska museet i Stockholm upprepas på *Sjömannens* fundament något av samma sorgens och orons tilltal, om än utan namns nämnande. På en av sidorna finns en relief som avbildar en familj bestående av en mor med sina två barn. Här

dras det abstrakta och idealiserade uttrycket i den monumentala statyn tillbaka till hemmets och de anhörigas realiteter.

Å andra sidan finns också rum för andra tolkningar. För det är också på denna sida av statyns sockel, ovanför den lilla gruppen, som konstnären har valt att placera den ovan nämnda devisen om ”De gävo sina liv för oss”. Ord och bild tillsammans skapar möjligheten att utläsa ett budskap om mannen, maken och fadern som offerar sitt liv för familjens bästa. Det är en annan sorts hjältemod, och hjältedöd, än den som frammanas av idén om den svenska sjömannen som sätter sitt liv på spel för att inte äventyra nationens fortbestånd och befolkningens överlevnad. Det nationellt högstämnda och det mer lågmält familjenära och privata kan på detta vis inrymmas i samma monument.²⁴ Dessutom kan det noteras att Sjöhistoriska museet genom den högresta statyn även begåvades med ytterligare ett lämpligt signaturobjekt.

Rörelser i minneslandskapet

Sjöhistoriska museet ingår i det område på Ladugårdslandet som brukar kallas för Museiparken. Skälet är att flera olika museer har grupperats tätt intill varandra. Förutom Sjöhistoriska finns här även Etnografiska museet, Tekniska museet, Polismuseet och Idrottsmuseet. Tilläggas kan att det inte alls är ovanligt att det uppstår liknande ansamlingar av museer. Ett minst lika tydligt exempel är hur Skansen, Nordiska museet, Biologiska museet, Vasamuseet, ABBA-museet, Vikingaliv, Spritmuseum och nu senast även Vrak – Museum of Wrecks samtliga är förlagda till i stort sett samma lilla hörn av den större Djurgårdsön. Och på andra sidan Djurgårdsbron ligger dessutom Historiska museet som mer eller mindre närmaste granne.

Det är dock inte bara museerna som verkat dras till varandra. För när det gäller Sjöhistoriska museets närmaste omgivning finns det även fog för att tala om en monumentpark, eller för att vara ännu mer specifik: om en dödens monumentpark. På den öppna ytan framför museet har under åren samlats ett antal minnesmärken som sätter ljuset på människors död. Här återkommer på en begränsad yta uppmärksammandet av dels den individuella, dels den mer kollektiva döden.²⁵

Till den förra typen kan räknas en bronsbyst från 2022 av FN:s tidigare generalsekreterare Dag Hammarskjöld, avliden vid en omdiskuterad flygkrasch 1961 i nuvarande Zambia, dåvarande brittiska kolonin Nordrhodesia. Utförd inom ramen för en tydligt realistisk skulpturtradition understryker statyn av den internationellt erkände Hammarskjöld att de personcentrerade monumenten på inga sätt har försvunnit från den större minneskartan.²⁶ Även inskriptionen på bystens fundament ansluter till den tidigare diskuterade hjältedöden: "Vi gav något. Han gav allt". Snarare än att försvinna från de dödas minneslandskap har den på en gång bemärkta och individuella döden alltså med tiden fått sällskap av ett bredare minnesarbete som allt oftare tar sikte på ett större kollektiv av antingen anonyma eller namngivna döda.²⁷ Det är denna senare position som kommer till uttryck i de två monument på platsen som, utan namns nämnande, högtidligt håller de svenska män och kvinnor som deltagit vid olika fredsbevarande eller humanitära insatser utomlands: *FN-monumentet* (1995) och veteranmonumentet *Restare* (2013).²⁸

På detta vis pendlar den minnesvärda döden mellan att fokusera på individen och kollektivet. Men som vi redan sett flera exempel på rymmer de dödas minneslandskap också en annan slags indelning. Synliggörandet av någons död kan å ena sidan handla om en önskan att förmedla vad denna åstadkommit för stort i livet, eller om att vidtala hur den självuppoftande hjältedöden kunnat komma andra till del: som fosterlandet eller familjen. Å andra sidan finns också den död som röner omvärldens uppmärksamhet och omsorger bara genom att den inträffat. Artikelns sista anhalt avser en nutida maritim katastrof vars omfattning i likhet med *Estoniamonumentet* var så stor att den ropade på någon slags minnesskapande åtgärd.

Tsunamikatastrofen och det globala minnet

Längst ute på Blockhusudden finns sedan 2018 en stor anläggning i form av flera spiralformade och delvis genombrutna jordvallar. Detta anslående exempel på landskapsarkitektur och jordkonst är ett monument som på flera sätt skiljer sig från de övriga minnesmärken som så här långt har diskuterats. Bland annat kan det knappast göra anspråk på det slags symbo-

Gravitational Ripples på en frostig novemberdag. Foto: Johan Danielson

liska varaktighet över tid som ligger inlagrad i mer beständiga material som sten eller brons. Konstverkets namn är *Gravitational Ripples* av Lea Porsager.²⁹ På sin hemsida ger Statens konstråd ett antal upplysningar om verkets bakgrund, tillblivelse och avsikter.

Den 26 december 2004 drabbades Sydostasien av en av de största naturkatastroferna i modern tid. En kvarts miljon människor miste sina liv till följd av en tsunami i Indiska oceanen. 543 av dessa var svenskar. I samband med 10-årsminnet av flodvågskatastrofen beslöt den svenska regeringen att skapa en minnesvård.

I den fylliga presentation av verket som sedan följer förklaras den tankefigur som ligger bakom både namnet och utförandet. Det står då klart att jordvallarna är en hänvisning till ett kosmiskt fenomen som kallas för gravitationsvågor, men också att monumentet är tänkt att visa på det större sammanhang där den mänskliga döden bara är en mindre pusselbit.

Dessa vågor uppstår när två himlakroppar kolliderar och lösgör en energi så kraftfull att tid och rum påverkas. Lea Porsager gestaltar fenomenet som en dubbelspiral av jordvallar omsorgsfullt integrerade i landskapet. Ett nätverk av gångar gör det möjligt för besökaren att röra sig genom verket, hitta sin egen väg och upplevelse. I konstverkets mitt frammanför två ovala bronsskulpturer bilden av kretsande himlakroppar. På den större skulpturen finns namnen på de svenskar som miste sina liv i flodvågskatastrofen och vars anhöriga lämnat samtycke. Minnesvården är en plats för sorg och eftertanke men också för glädje och hågkomst. I samspel med tiden följer Gravitational Ripples årstiderna och befinner sig i ständig omvandling: ibland i full blomning, ibland under en slöja av snö.

Konstnären själv får också komma till tals. I en längre passage på hemsidan presenterar Lea Porsager bakgrunden till den vision som besjälar projektet. Här framhåller hon att:

Flodvågskatastrofen 2004 var en brutal påminnelse om hur skör vår jordbundna existens är. När våra erfarenheter sätts in i ett större, kosmiskt, sammanhang uppstår en möjlighet till läkande, det sätter oss i kontakt med begrepp som evighet, ursprung, och tillblivelse.

I *Gravitational Ripples* samsas med andra ord den individuella döden med några av de mest utsträckta villkor för den mänskliga existensen som tänkas kan: kosmos och evigheten. På samma sätt som konstverket rör sig i en dubbelspiral kring sin egen axel länkar det också individens död till i tur och ordning den nationella döden: de 543 svenskar som avled i katastrofen, den globala döden: den kvarts miljon människor som miste livet på grund av tsunamin, och det generella utslocknande som döden innebär för allt "jordbundet" liv. Allra längst ut på skalan befinner sig den verklighet där "himlakroppar kolliderar" och skapar energier som äger kraften att påverka "tid och rum".

Utan att säga för mycket kan det därmed konstateras att ambitionen med det monumentala konstverket är en annan, och betydligt mer omfattande, än den som utmärker till exempel ryttarstatyn av Karl X Gustav eller Arthur Hazelius. Det bör också noteras att den död som verket pekar

ut och gör minnesvärd är betydligt mycket mer inkluderande än den som motsvaras av de två världskrigens döda svenska sjömän, eller ens de många människor av varierande nationalitet som förlorade livet i Estoniaolyckan. Inneslutna av de dubbla spiralarmarna möter vi i det jordbundna konstverket en död som till sin både natur och omfattning är bokstavligt talat global. Genom att beröra allt levande, och dessutom sätta detta i samband med kosmos, blir den död vi ombeds att kontempera något som uttryckligen sträcker sig bortom den mänskliga existensen. Därmed blir även konstnären val av material till en subtil kommentar om det övergående tillstånd som allt liv befinner sig i. På jordvallarna fortsätter årstiderna att växla på samma sätt som de gjort långt innan människan kom in i bilden.

Döden på Djurgården: ett slutord

Ämnet för den här artikeln har varit den utpekade och minnesvärda dödens förvandlingar och gestaltningar. Med hjälp av ett antal nedslag i äldre och nyare monument av företrädesvis maritim karaktär har jag därför sökt efter förskjutningar i de fysiska omgivningarna på Djurgården som är ägnade åt att minnas människors död och försvinnanden. Det som de enskilda nedslagen understryker är hur minnesplatser och andra materialiserade minnen är utformade för att peka på människor, händelser eller förhållanden som utföraren av en eller annan anledning menat inte bör falla i glömska.

Vad genomgången också har visat är att även om mycket med döden sker i enlighet med sedan länge inarbetade traditioner och praktiker är det praktiska minnesarbetet icke desto mindre relaterat till vissa historiska förändringar avseende vad som ska minnas och hur detta lämpligen ska ske. De dödas minneslanskap på Djurgården är en utmärkt åskådningssyfta för denna slags betraktelser. Här har det oblyga hyllandet av nationens stora fosterländska hjältar successivt fått ge vika för uppmärksammandet av även andra och mer obemärkta döda. Men som vi sett kan den krigstida hjältedöden också vara av såväl militär som civil natur. Det gäller oavsett om den inträffat mitt under brinnande världskrig eller inom ramen för det mer diffust pågående kalla kriget.

Kanske finns det också något i den specifikt maritima döden som öppnar upp för ett sådant mer jämlikt och, om man så vill, demokratiskt tilltal.³⁰ Att havet ger och att havet tar är en sedan länge inrotad tankefigur. Det flödande och gränslösa havet inbjuder av det skälet även till inkluderande metaforer som anspelar på allas vår gemensamma dödlighet. Det är därför inte förvånande att detta tema återkommer på både minnesmärkenas inskriptioner och i de konstnärliga avsiktsförklaringarna. Havet har i den meningen förmågan att sudda ut gränserna mellan olika slags döda personer.³¹ Större fartygsolyckor som *Estonias* förlisning, eller den omfattande katastrof som genom en tsunami tog en kvarts miljon människors liv, känner varken sociala eller nationella begränsningar. Den död som minnandet ger utrymme för kan därmed gestaltas som både en noggrann redogörelse för de individer som ryckts bort av döden, och som ett anonymt kollektiv av omkomna. Denna tendens har som synes dragits till sin spets i det ovan diskuterade minnesmärket *Gravitational Ripples*.

Men faktum är att det finns ytterligare ett monument på Djurgården som delar en nästan lika omfattande och inkluderande ambition. Ett par hundra meter från Sjöhistoriska museet, på en mindre höjd med utsikt över Gärdet, ligger en tämligen oansenlig stenhög. En skylt uppmanar den förbipasserande att ägna en tanke åt alla de arter som på grund av människans ingripande har upphört att existera på jorden. Det är det så kallade *Livsroset* som arrangerades av ekonätverket Lodyn. Genom att lägga en egen sten på den befintliga högen kan besökaren själv hjälpa till att utöka det härigenom "organiskt" växande minnesmärket. I en betydligt mindre skala än vid det nyss beskrivna jordkonstverket på Blockhusudden upprepas alltså ett snarlikt tema. Också här är det fråga om ett anslag som omfattar allt levande på jorden, oavsett var det befinner sig och hur stort eller litet det är.³²

Avslutningsvis vill jag lyfta fram hur det studerade minnesarbetet skett i anslutning till några bestämda omvandlingar. Eller kanske är fokusförändringar ett bättre ord i sammanhanget eftersom den ena positionen sällan helt och hållet raderar ut den föregående. Istället finns både äldre och nyare perspektiv på konstellationen monument, död och minne vanligen kvar sida vid sida. Trots detta glidande och osäkra tillstånd finns det ändå några tendenser i de dödas minneslandskap som gör det rimligt att tala om en uppsättning framflyttande rörelser. Översiktligt kan dessa beskrivas som:

- från synliggörandet av en redan upphöjd person till uppmärksammandet av den mer vanliga människan
- från det individuella och nationella till det internationella och globala
- från det mänskliga till det icke-mänskliga

En annan iakttagelse är att flertalet av artikelns diskuterade minnesmärken är förbundna med en okroppslig och abstrakt död, utan fysiska kvarlevor, som av något skäl blivit förlagd till Djurgården. Församlingsbornas gravar på Galärvarvskyrkogården är däremot exempel på en konkret, platsbunden och kvarhållen död. Här bevaras den dödes kvarlevor, om än numera ofta som strödd aska eller i urna, på den plats som knyts till personen som levande.

Detsamma gäller naturligtvis också Artur Hazelius genom uppförandet av en gravkulle mitt i friluftsmuseet Skansen.

Det finns dock undantag från denna regel. Flera av de tidigare anställda militärer och sjömän som ligger begravda på Galärvarvskyrkogården har transporterats dit från andra bostadsorter. Kollapsen mellan närhet och avstånd är återigen som allra mest upphävd i fallet med *Livsroset* och *Gravitational Ripples*. Det förra uppmanar besökaren att tillföra minnesmärket en egen sten för att visa sin medkänsla med allt levande, och samtidigt minnas alla de arter som försvunnit någonstans på jorden. Den senare är utformad som en möjlighet för den enskilda människan att gå in i och uppleva det bräckliga jordelivet mot bakgrund av det väldiga och i sammanhanget tidlösa kosmos.

Så sträcker sig dagens minneslandskap på Djurgården från det mest specifika och individuella till det allra mest generella: den allomfattande död och utplåning som förr eller senare hotar allt liv. En fjärde punkt på listan skulle därför kunna inkludera den tydliga förskjutning som skett även rörande den symboliska tidrymd som några av monumenten gör till sin egen. Också här får det människonära anslaget lämna plats för de betydligt längre siktlinjer som skapas av det geologiska eller astronomiska perspektivet.

Summary

Djurgården contains a considerable amount of deliberately arranged memories and sights in the form of objects and texts that direct the viewer's attention to some form of death or disappearance. What can thus be called the "landscape of death" points to the will of the living to attach the deceased to both the geographical space and the collective memory. The article focuses on a number of such monuments, or monument-like installations, that have been created with the outspoken purpose of being memorials. Some of them go back more than a hundred years, while others are of much later date. What they have in common is a connection to the sea, as well as they all express a materialised recollection of the death of either someone or a greater number of individuals. Starting from this material, the article aims to shed light on what kind of death the monuments recognise as worth remembering or, differently put, that is made memorably.

Thanks to its high density of monuments, the memorial landscape on Djurgården is an excellent viewing area for this kind of reflection. Here, the celebration of the nation's great patriotic heroes has gradually given way to, or at least starting to co-exist with, the attention of other and more unnoticed dead. This is how today's "landscape of death" in Djurgården ranges from the most specific and individual to the most general: the all-encompassing death and extinction that sooner or later threatens all life.

Litteratur

Adriansen, Inge, "Danska minnesmärken från kriget 1914–1918. Redskap för att tolka historien", i: *Minnesmärken. Att tolka det förflutna och besvärja framtiden*, Jonas Frykman och Billy Ehn (red.). Stockholm 2007.

Arnshav, Mirja, "Minnen av Ulven", i: *Det dolda hotet – 12 forskare om ubåtar*, Andreas Linderöth (red.). Karlskrona 2014.

Aronsson, Peter, "Monument i historiekulturer: föränderlig mening i klassisk ram", *Tidsskrift för kulturforskning*, vol 4, nr 1–2, 2005.

Aronsson, Peter, "Monumentens besvärjelser", i: *Minnesmärken. Att tolka det förflutna och besvärja framtiden*, Jonas Frykman och Billy Ehn (red.). Stockholm 2007.

Arrhenius, Thordis, "Den moderna monumentkulten", i: *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar*, Johan Redin och hans Ruin (red.). Göteborg 2016.

"Arthur Hazelius' jordafärd", *Svenska Dagbladet*, 1902-02-05.

Bedoire, Fredric, "Det förnämsta utställningsföremålet': Ragnar Östbergs byggnad för Sjöhistoriska museet", i: *Sjöhistoriska museet 50 år*, Anders Björklund, Sibylla Haasum & Hans Soop (red.). Stockholm 1988.

Beckman, Jenny, *Naturens palats. Nybyggnad, vetenskap och utställning vid Naturhistoriska riksmuseet 1866–1925*. Stockholm 1999. Diss.

Bennett, Tony, *The Birth of the Museum. History, Theory, Politics*. London 1995.

Bäckström, Mattias, *Hjärtats härdar. Folkliv, folk museer och minnesmärken i Skandinavien, 1808–1907*. Möklinta 2012. Diss.

Carlén, Staffan, *Att ställa ut kultur. Om kulturhistoriska utställningar under 100 år. Stockholm 1990*. Diss.

During, Ebba, *De dog på Vasa. Skelettfynden och vad de berättar*. Stockholm 1994.

Ehn, Billy, "'Hos mig kommer du alltid finnas kvar'. Monumentaliseringens uttrycksformer", i: *Minnesmärken. Att tolka det förflutna och besvärja framtiden*, Jonas Frykman och Billy Ehn (red.). Stockholm 2007.

Ekström, Simon, *Sjödränkt. Spektakulär materialitet från havet*. Göteborg 2021.

Ekman, Mattias, "Självorganiserandet av minnet. Om avsändare och mottagare i minnesmärkenas nordiska historia", *Tidsskrift för kulturforskning*, vol 19, nr 1, 2020.

Eriksen, Anne, *Museum. En kulturhistorie*. Oslo 2009.

Eriksson, Fredrik, Piotr Wawrzyniuk och Johan Eellend, "Döden i militära minnen och myter i Östersjöområdet, efter det stora kriget fram till 1939", *Historisk tidskrift*, vol 131, nr 3, 2011.

Frihammar, Mattias, "Den levande monumentparken", i: *Se där! En guide till Djurgårdens minneslandskap*, Simon Ekström, Mattias Frihammar och Lars Kaijser (red.). Stockholm under utgivning.

Frihammar, Mattias, Fredrik Krohn Andersson, Maria Wendt och Cecilia Åse, *I kalla krigets spår. Hot, våld och beskydd som kulturarv*. Göteborg 2023.

Gough, Paul, "The Living, The Dead and the Imagery of Emptiness and Re-appearance on the Battlefields of the Western Front", i: *Deathscapes. Spaces for death, Dying, Mourning and Remembrance*, Avril Maddrell och James Sidaway (red.). London 2016.

Heppling, Elin, "Veterandagen. Veteranerna och Sverige. En studie av hur veteranskap presenteras under veterandagen". Masteruppsats i etnologi, Stockholm universitet, 2019.

Hillström, Magdalena, *Ansvar för kulturarvet. Studier i det kulturhistoriska museiväsendets formering med särskild inriktning på Nordiska museets etablering 1872–1919*. Linköping 2006. Diss.

Hjulhammar, Marcus, *Stockholm från sjösidan. Marinarknologiska fynd och miljöer*. Stockholm 2010. Diss

Holmgren, Ann Margret, *Arthur Hazelius. Nordiska museets skapare*. Stockholm 1928.

Inglis, Ken, "Entombing Unknown Soldiers: From London and Paris to Baghdad", *History and Memory*, vol 5, nr 2, 1993.

Jansson, Hanna, "Here, There and Everywhere. Ash Disposal at Sea and the Construction of a Maritime Memory Landscape", i: *Facing the Sea. Essays in Swedish Maritime Studies*. Simon Ekström och Leos Müller (red.). Lund 2021.

Maddrell & Sidaway, "Introduction: Bringing a Spatial Lens to Death, Dying, Mourning", i: *Deathscapes. Spaces for death, Dying, Mourning and Remembrance*, Avril Maddrell och James Sidaway (red.). London 2016.

Mason, David, "At the Shrine of the Fallen. Conserving Australia's War Memorial Heritage", i: *Heritage of Death. Landscapes of Emotion, Memory and Practice*, Mattias Frihammar och Helaine Silverman (red.). London, 2018.

Redin, Johan och Hans Ruin (red.), *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Göteborg 2016.

Rodell, Magnus, "Från gotländska bunkrar till bosniska broar. En reflektion över materiell kultur och monument", i: *Minnesmärken. Att tolka det förflutna och besvärja framtiden*, Jonas Frykman och Billy Ehn (red.). Stockholm 2007.

Rodell, Magnus, "Monumentet på gränsen. Om den rumsliga vändningen och ett fredsmonument", *Scandia*, vol 74, nr 22, 2010.

Rodell, Magnus, "Kvinna vid havet. Sjöfart, krigsoffer och maritim minneskultur sommaren 1933", *Forum Navale*, vol 80, 2023.

Schult, Tanja, "Gestaltningen och etablering av Förintelseminnet i Sverige", *Nordisk Judaistik/Scandinavian Jewish Studies*, vol 27, nr 2, 2016.

Schult Tanja, "Gestaltningen och etablerandet av Förintelseminnet i Sverige 1990–2009", *Nordisk Judaistik/Scandinavian Jewish Studies*, vol 28, nr 2, 2017.

Wolke, Lars Ericson, "Flottan 500 år – kring militärt historiebruk i Sverige", *Forum Navale*, vol 79, 2022.

Digitala källor

<https://www.saob.se/artikel/?seek=monument&pz=2>

<https://www.ne.se/sök/?t=uppslagsverk&q=monument>

https://sv.wikipedia.org/wiki/Lista_över_offentlig_konst_på_Djurgården_i_Stockholm

<https://www.sjohistoriska.se/utforska/samlingar/samlarna?p=8648>

Noter

¹ Se till exempel uppslagsordet monument i SAOB och Nationalencyklopedin, även Aronsson 2005, s. 9–12, Rodell 2007, s. 64–66.

² Gränsen mellan monument och minnesmärke är som sagt flytande. Att jag talar om "monumentliknande installationer" beror på att det bland mina exempel även finns sådana som är gjorda av mindre varaktiga material och former.

³ Med Djurgården avses i det följande dels Djurgårdsön och dels det område på andra sidan Djurgårdskanalen som inbegriper Ladugårdslandet.

⁴ Min användning av uttrycket det döda minneslandskapet är inspirerat av begreppet *deathscape*, se Maddrell & Sidaway 2016, s. 1–16. Indelningen i avsiktliga och oavsiktliga monument diskuteras av Arrhenius 2016, s. 2015, 218–221; se även Ehn om "officiella" respektive "spontana" monument, Ehn 2007, s. 342–345.

⁵ Maritima lämningar i Djurgårdsmiljön som inte tillkommit med syftet att vara "minnen" utan är att betrakta som historiska kvarlevor diskuteras av Markus Hjulhammar 2010, s. 70–72, 143–145. Mattias Bäckström för i sin avhandling om nordiska friluftsmuseer en omfattande diskussion om hur historiska föremål och byggnader har kommit att införlivas med samtidens förståelse av det förflutna, som just "minnesmärken", se Bäckström 2016, s. 24–105.

⁶ Ett exempel på minneskultur med tydlig monumentanknytning är det omfattande minnesbruket kring Förintelsen, se exempelvis Schult 2016, 2017.

⁷ Ett för monumentstudier högst relevant tema som inte utvecklas närmare i denna text är däremot hur minnesmärken av skilda slag också *används* av olika aktörer. För en sådan diskussion – som dessutom inbegriper flera av de Djurgårdsmonument som förekommer i artikeln, särskilt *Restare*, *Gravitational Ripples* och *Livsrosen* – se Frihammar u.u. Högtidlighållandet vid *Restare* under den så kallade Veterandagen är även omskrivet av Heppling 2019.

⁸ Minnesforskning har utvecklats till ett oerhört rikt och tvärvetenskapligt fält. En användbar introduktion till centrala frågor och texter presenteras i Redin & Ruin (red.) 2016.

⁹ Se Bennet 1995; Eriksen 2009. För utblickar över det tidiga svenska museifältet, se tex. Carlén 1990; Beckman, 1999; Hillström 2006.

¹⁰ Holmgren 1928, s. 59.

¹¹ Exempelen på denna typ av personorienterade minnesmärken kan givetvis mångfaldigas. På Djurgården finns till exempel ytterligare en kunglig ryttarstaty, av Karl XV Gustav, liksom minnesmärkena över Carl Mikael Bellman, Carl von Linné, Astrid Lindgren, Dag Hammarskjöld m fl. Källa: https://sv.wikipedia.org/wiki/Lista_över_offentlig_konst_på_Djurgården_i_Stockholm

¹² Hazelius gravplats på Skansen är tidigare omskriven av Ruin & Lindén 2017. För en samtida rapport från begravningen, se *Svenska Dagbladet* 1902-02-05.

¹³ Graven öppnades 1989 i samband med att Vasamuseet önskade göra en förnyad osteologisk undersökning av benen, se During 1994; Ekström 2021, s. 77–85.

¹⁴ På Galärvarvskyrkogården finns även andra gravar/minnesmärken efter personer som avlidit vid uppmärksammade händelser. Särskilt kan nämnas den minsprängda ubåten *Ulven* (1943) och jagarolyckan på Hårsfjärden (1941). Fartygschefen och sekonden från *Ulven* har sina gravar på kyrkogården och platsen utnyttjas också av flottan vid ceremonier som uppmärksammar olyckan. För en diskussion om ytterligare aspekter av minnet efter ubåten *Ulven* hänvisas till Arnshav 2014; Ekström 2021, s. 91–110.

¹⁵ För en diskussion om det tillbakablickande, heroiska och ”poetiska” draget i många krigsmonument, se Mason 2018, s. 127–128.

¹⁶ På grund av röta är den tidigare stormasten av trä numera ersatt av en kopia gjord i vitmålat stål.

¹⁷ För en presentation av de budskap och värden som Sjöhistoriska museet avsåg att kommunicera som byggnadskropp, se Bedoire 1988.

¹⁸ För mer information om monumentets tillkomst och placering vid museet, se <https://www.sjohistoriska.se/utforska/samlingar/samlarna?p=8648>

¹⁹ Sådana monument och minnesmärken finns naturligtvis också. För en bred översikt över flottans långvariga minnesbruk, se Wolke 2022.

²⁰ Inglis 1993.

²¹ Inglis 1993; Gough 2016, s. 272–275; Rodell 2023, s. 25.

²² Eriksson, Wawrzeńiuk & Eellend 2011, s. 564–568. För en diskussion om hur denna önskan att genom de inristade namnen bevara minnet av de fallna soldaterna även kunde skapa konflikter i lokalsamhällena, se Adriansen 2007, s. 210–213.

²³ För en utförlig diskussion av *Kvinna vid havet*, se Rodell 2023.

²⁴ Mot en sådan tolkning kan givetvis också anföras att monumentets olika delar tvärtom uttrycker ett gemensamt idéinnehåll, nämligen de genusrelaterade föreställningar som utgår från män som de givna försvararna av nationens kvinnor och barn, se Frihammar m.fl. 2023, s. 21–23; även Arnshav 2014, s.17–22.

²⁵ Relationen mellan plats och monument diskuteras bland annat av Aronsson 2005; Rodell 2010; Ekman 2020.

²⁶ Tilläggas kan att inte långt ifrån bysten av Hammarskjöld finns sedan 2010 även en annan lika realistisk porträttbyst av FN:s förste medlare greve Folke Bernadotte, som mördades i Palestina under ett uppdrag i tjänsten 1948.

²⁷ I Ekman 2020 fördjupas och nyanseras denna ingång till det historiska monumentstudiet med hjälp ett betydligt längre nordiskt tidsperspektiv.

²⁸ *FN-monumentet* tillkom för att hedra de över 80 svenskar som stupat under pågående utlandstjänst. *Restare* uppmärksammar all civil eller militär personal som deltagit i nationella eller internationella humanitära och fredsbevarande insatser.

²⁹ *Gravitational Ripples* diskuteras även av Mattias Frihammar u.u.

³⁰ För att inte dra alltför stora växlar på denna tankegång ska också anföras att Magnus Rodell menar att en sådan ”demokratisering av monumentkonsten” är något som präglar hela nittonhundratalet, se Rodell 2023, s. 37.

³¹ Som Hanna Jansson påpekar gör havets gränslösa karaktär att olika vattendrag ofta uppfattas som lämpliga för spridande av mänsklig aska. Havet blir på sätt både en plats och en icke-plats, något som gör att en anhörig kan känna sig nära den döda oavsett var man befinner sig i världen, se Jansson 2021.

³² Om *Livsroset* se även Frihammar u.u. En mer utförlig presentation av tankarna bakom minnesmärket finns på: <https://www.lodyn.se/livsroset/>